

Boris Škvorc

Odsjek za hrvatski jezik i književnost

Filozofski fakultet Sveučilišta

u Splitu i Macquarie University

Nebojša Lujanović*

Izvorni znanstveni rad

UDK: 821.163.42.09 Andrić, I.

Primljeno: 28. 03. 2010.

O 'PISCIMA IZMEĐU': OD IVE ANDRIĆA DO DANAŠNJIH PISACA STIJEŠNJENIH IZMEĐU DVA (ILI VIŠE) JEZIKA I KULTURA

Sažetak

Ovaj rad predstavlja pokušaj da se nasljeđe Ive Andrića i njegova 'pozicioniranja između' promotri u odnosu na pisce koji danas pišu 'između kultura i između jezika'. Otvarajući se interkulturalnosti i dvostrukom identitetu, pisci bosanskog podrijetla koje je iz vlastita prostora 'izvlastio' rat u Bosni i Hercegovini, postali su pisci interkulturalna naboja koje je teško bez rezerve svrstati u određeni (samo jedan) niz nacionalne književnosti i pripadnosti određenom povijesno zadanom generičkom književnom obrascu. U radu najprije navodimo pisce koji su tijekom zadnje četvrtine dvadesetog stoljeća također postali dijelom druge sredine, poput Kovača i Kiša. Zatim se detaljnije bavimo Andrićevom pozicijom te piscima kao što su Miljenko Jergović, Igor Štiks, Aleksandar Hemon, Dževad Karahasan i Andrej Nikolaidis. Iz komparativne perspektive, rad neprekidno povlači paralele s piscima 'pozicioniranim između' u anglo-keltskoj tradiciji postkolonijalne književnosti, od V. S. Naipaula, pa sve do suvremenih britanskih indijskih pisaca poput Salmana Rushdija. Povlačenjem tih paralela otvara se mogućnost za postkolonijalno pozicioniranje Andrića i kasnijih pisaca, ali i mogućnost da se definira hibridni identitetski obrazac, multiplikacija potencijala pričanja u konstrukciji teksta i ostvarivanje jezičnih igara u 'osvajanju' drugog jezika i njegova korištenja tijekom ukazivanja na ideologemski zasićene slojeve teksta. Otvarajući ovakvu pozicioniranost ovaj rad pokušava otvoriti mogućnost daljnjih istraživanja i razotkrivanja prirode i metodoloških pristupa transnacionalno pozicioniranim tekstovima i njihovoj recepciji.

Ključne riječi: dekonstrukcijsko čitanje, drugi, društveno djelovanje, međuprostor, nepripadanje, postkolonijalna perspektiva, pozicioniranje između, pripovjedne taktike.

* Vanjski suradnik Odsjeka za hrvatski jezik i književnost, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu.

Andrić i nove generacije: njihovo 'pozicioniranje između'

Jedna od mogućih interpretacija Andrićeva 'lika i djela' kao svojevrsna modela autora izmještenog u međuprostor (što je pokazano na drugom mjestu na sinkronijskoj razini)¹, jest i njegovo sagledavanje u kontekstu novije povijesti književnosti u kojoj su se pojavile nove generacije autora koji također pokušavaju nastaniti isti taj neodređeni, ili nedovoljno određeni, prostor u sivoj zoni između kulturalnih obrazaca i kanona izniklih iz nacionalnih korpusa. Za takvu analizu na dijakronijskoj osnovi potrebno je krenuti od novijeg shvaćanja književne povijesti koje je još u vremenima nove kritike inaugurirao T. S. Eliot, a koje je naišlo na plodno tlo u objašnjavanju nekih pojava koje nadilaze mogućnosti uokvirivanja nekih književnih pojava unutar nacionalnog književnog niza. Naime, za Eliota, cjelokupna književnost, od najdavnijih epoha do danas, postoji istovremeno i čini jedan simultani niz (Lešić, 1985:8). Naravno, ovakvo shvaćanje književnosti dosta je problematično, prije svega, na primjer, s obzirom na Bloomovo čvrsto određenje 'zapadnog kanona' prema drugim obrascima i poetičkim obrascima koji se u njega ne uklapaju. Istovremeno, činjenica je da postoje generički elementi koji književnosti unutar takozvanog zapadnog književnog kruga čine jedinstvenima.² U tom smislu pitanje Andrićeva neopredjeljenja, odnosno zadržavanja u prostoru multikulturalna prepletanja različitih obrazaca, tradicija i potencijala iskaza i identifikacijske gradbe, može se učiniti vrlo aktualnim i suvremenim problemom budući da se danas u 'prostoru prepletanja' između 'čvrstih identifikacijskih obrazaca' pojavljuju sve brojniji autori koji polaze od sličnog tipa autorskog pozicioniranja. Zanimljivo je da se to zbiva upravo u vrijeme kada formiranje identiteta i pitanje opredjeljenja dobiva prioritet u mnogim praksama proučavanja književnosti i značajnom broju metodoloških obrazaca koji dominiraju na današnjim visokoškolskim ustanovama.

Problem se, dakle, može postaviti u obliku konstatacije da i danas bilježimo pojavu i djelovanje autora koji iz taktičkih, ideoloških ili modalnih (unutarnje književnih) razloga odbijaju svrstavanje u monokulturalnu paradigmu nacije i nacionalnog kulturalnog uokvirivanja kao jedinog mjerila pripadnosti korpusu. Riječ je, s jedne strane, o autorskoj, a s druge strane o manipulacijskoj taktici zasnovanoj na odgovarajućem ideologemskom obrascu. Govorimo o autorskim manipulacijama i model-autorima koji svjesno odabiru svoje mjesto 'između' na prostoru presjecišta kultura i kulturalnih paradigmi. Mora se naglasiti kako je ovo konstantna pojava u povijesti južnoslavenskih književnosti, u svakom slučaju, barem u dvadesetom stoljeću (svakako, možemo govoriti o paradigmatom slučaju Ive Andrića). Stoga

1 Članak 'Andrić kao model izmještenog pisca (ili kako je otvoren prostor za 'pozicioniranje između' korpusa i kulturalnih paradigmi)' pripremljen je za tisak i uskoro će biti objavljen.

2 Tako na primjer David Duff u svojoj knjizi *Modern Genre Theory* (2000) uspostavlja mogućnost šire zasnovane književne povijesti gdje težnja nije na generičkom razvijanju nacionalnog korpusa nego mogućnosti prenošenja narativnih obrazaca iz jezika u jezik, iz kulture u kulturu.

se nameću dva pitanja. Najprije, tu je strukturalno i generički pozicionirano pitanje koje glasi: zbog čega autorske instance odabiru takvo pozicioniranje 'između', odnosno kako takvo pozicioniranje utječe na nacionalne korpuse, a kako se nacionalni korpusi odnose prema takvom pozicioniranju i autorima 'otpadnicima'? Svojataju li ih ili ih se odriču? I drugo pitanje je kulturološko, odnosno čak novohistoricistički intonirano. Ono glasi: što je to u prirodi tih kultura i književnosti što toliko pogoduje tim 'otpadnicima' iz tradicionalno shvaćenih čvrstih korpusa, odnosno kako to da je njihovo pozicioniranje uvijek izazov drugom, bilo da je on taj isti koji je odlučio odmaknuti se od vlastita identitetskog uokvirivanja ili da je riječ o *drugom* koji se približio drugoj kulturi odričući se dijela svoje vlastite?

O tome je u literaturi malo pisano, bilo da govorimo o generičkim karakteristikama multikulturalnog pisma na 'presjecištu' nekoliko povijesno-književnih nizova, ili da se stvar preispituje iz ideologemima zasićene perspektive. No, pokušaja je bilo. Tako, na primjer, Zvonko Kovač pronalazi nekoliko mogućih odgovora na slično intonirano pitanje, navodeći nekoliko strukturalno (samo jedan) i ideologemski (svi osim prvog) impostiranih mogućnosti: jezični princip (sličnost jezika, mogućnost razumijevanja bez prevođenja), etnički princip (brojne analogije), idejno-politički princip (zajedničko breme komunizma), konfesijski princip (iste vjere preko različitih granica), geografski i administrativni princip (zajednička država) (Kovač, 2001:132). Iako je u ovoj raspravi uglavnom riječ o suvremenim autorima i u većini slučajeva mlađoj generaciji pisaca, potrebno je navesti i autore koji su se vodili ovakvim multikulturalnim principom umjetanja u prostor 'drugih' koji su pripadali generacijama od Andrića do danas, a čime se potvrđuje spomenuti kontinuitet ovakvog pozicioniranja u odnosu prema nacionalnom/im korpusu/ima. Toj međugeneraciji, uvjetno rečeno, i svaki na svoj način, pripadaju autori kao što su: Danilo Kiš, Aleksandar Tišma, Skender Kulenović, Mak Dizdar, Meša Selimović, Mirko Kovač i drugi. Da se radi o vrlo nategnutoj i dosta problematičnoj podjeli pa čak i, do određene mjere, nasumičnom izboru imena, toga smo svjesni. Vidljivo je to ako uđemo samo u neke od detalja vezanih uz pojedine pisce. Tako je nesumnjivo da Danilo Kiš pripada tradiciji srpske književnosti, čak štoviše da je, iz povijesno književne perspektive, jedan od začetnika fantastične proze. Ako čitamo njegovu polemičku knjigu *Čas anatomije* (Kiš, 2008) bit će nam odmah jasno prema kojoj tradiciji se odnosi i u kojem kontekstu se 'obračunava' s dijelom srpske književne javnosti. Njegovo 'otpadništvo' drugačije je od Kovačeva, na primjer. Kovač je svoju karijeru, stil i ime izgradio u okviru srpske književnosti, da bi tijekom rata početkom devedesetih emigrirao u Hrvatsku i uključio se u tijekove hrvatske književnosti. Istovremeno, oba ova pisca 'svrstana' su u nacionalne korpuse (srpski), a Kovač se referira i prema drugom korpusu (hrvatskom). Jasno je iz druge literature da je Andrićev slučaj u mnogo čemu drugačiji i da se tek iščitavanjem nekih

njegovih narativnih sekvencija (kao što je pozicioniranje nas na nekoliko mjesta u romanu *Na Drini ćuprija* (Andrić, 1963d) ili eseja o Njegošu i Vuku Karadžiću gdje se autorska intencija jasno svrstava, biti moguće odrediti prema kojem korpusu i kojoj tradiciji se pisac dominantno referira kao prema ishodišnoj.³

U tom smislu, moguće je izvesti nekoliko različitih modela autorskog pozicioniranja izvan i pored matičnog korpusa, odnosno njegova/njihova uspostavljanja odnosa prema drugim modelima, ili stvaranja narativnih i izvanknjiževnih, kulturološki motiviranih taktika kojima naglašavaju svoje ne-pripadanje određenom modelu uokvirivanja. Najprije, riječ je o mogućoj taktici pripadanja odnosno sudjelovanja u različitim korpusima, kao što smo, izravno, vidjeli u slučaju Mirka Kovača, ali neizravno i kod Andrića koji je započeo svoju karijeru u *Hrvatskoj mladoj lirici*, da bismo kasnije vidjeli kako se izvan teksta (taktički) vrlo rijetko izjašnjava pa onda kasnije kulturološki i ideološki, pozicionira prema kosovskom mitu.⁴ Drugi je model prijelaza iz korpusa u korpus, iz kulturalne paradigme u kulturalnu paradigmu. Taj prijelaz nikad nije jednostavan niti 'čist' i nikako se ne može tvrditi da se zbiva 'bez ostatka'. Ako samo površno pogledamo, na primjer, roman Gorana Samardžića *Šumski duh*, vidjet ćemo da unatoč prijelazu u drugi prostor i funkcioniranju na multikulturalnoj razini u kojoj se prepleće nekoliko kulturalnih i književnih paradigmi, svejedno vidimo elemente pripadanja i nastavljanja na određene narativne i kulturološki zadane tradicionalne obrasce. Treći primjer je najzanimljiviji i danas vjerojatno najčešći i na prostorima južnoslavenskih književnosti, ali i drugdje. To je model usvajanja hibridnog književnog identiteta koji se 'hrani' najšire zasnovanim, globalno utisnutim kulturološkim obrascima i na svom ideologemskom sloju služi se najšire zacrtanim humanističkim obrascima. Mislim da je danas najzanimljiviji primjer takvog pisca upravo Australac iz New Yorka Peter Carey čiji posljednji roman *Parrot and Olivier in America* (2010) najviše govori o francuskom pogledu na Ameriku u

3 Ovaj problem nije samo južnoslavenski, niti s obzirom na jezik i jezične prilagodbe, niti s obzirom na pozicioniranje u povijesti određenog korpusa. Zanimljive primjere 'pozicioniranja između' nalazimo kod pisaca iz anglo-keltskih postkolonijalnih zemalja koji pronalaze svoje mjesto u književnostima engleskog govornog područja. Tu prije svega mislimo na Salmana Rusdiea i njegovu (ne)pripadnost indijskoj i engleskoj književnosti, na Anitu Desai i njezin odnos prema indijskoj književnosti, na njezinu kćerku Kiru Desai i pozicioniranje između Indije i SAD, na Nigerijca Chinua Achebea i njegovo prisustvo u 'međunarodnom' pseudokorpusu književnosti ispisane na engleskom (Edwards, 2008). Prema C. L. Innes (2007) ovakve 'alternativne povijesti (književnosti)' imaju nekoliko modela (koje smo mi adaptirali gore): pozicioniranje između korpusa s otporom uokvirivanju unutar korpusa, proizvodnja novog glasa ne-pripadanja (Bhabha, 1994), pozicioniranje u matičnom korpusu ali u drugom jeziku (Salman Rushdie), pozicioniranje u drugom korpusu, ali s generičkim, povijesnim i interakcijskim referencama prema matičnom (Peter Carrey, Michael Ondaatje). Osim toga, postoji i problem fluktuacije iz korpusa u korpus koji se pojavljuje u dijasporskoj, emigracijskoj i iseljeničkoj književnosti. Sjetimo se samo Vladimira Nabukova, Josefa Škvorečkog ili Josepha Brodskog, ali i hrvatskih primjera iz dvadesetog stoljeća (Škvorc, 2005).

4 B. Škvorc upravo dovršava komparativnu studiju o Andrićevo odnosu prema Njegošu i Krležinu odnosu prema Starčeviću. Inače, v. Andrić, I. (1981) *Sabrana dela*, knjiga 13, *Umetnik i njegovo delo*, Sarajevo, Svijetlost; posebno grupu eseja *O Njegošu i O Vuku*.

vrijeme stasanja (i dekonstrukcije) njezine demokracije i formacije hibrida takozvane srednje klase. Koristeći se široko zasnovanom idejom zapadnog identiteta i tradicije, Carrey se pozicionira 'između', ali ne u Bhabhinom smislu riječi, kao manjinski glas određene zajednice u većinskom okružju (uloga koju Bhabha namjenjuje piscima poput Rushdiea). Riječ je o fluktuirajućem pozicioniranju između kultura i paradigmi, mimikriji različitih identiteta, njihovom suprotstavljanju, maskiranju i prijelazu iz stanja u stanje, roda u rod, etničke zajednice u etničku zajednicu, jezičnog sustava u jezični sustav (australskog u američki, američkog u engleski, engleskog u konviktski dijalekt devetnaestog stoljeća).

Kao što se može naslutiti, sličnu književnu poziciju htio je na južnoslavenskom području prepletanja identiteta i jezičnih paradigmi zauzeti Andrić. To je, u većini fikcijskih tekstova i ostvarivano pa često i ostvareno. Problemi, međutim, nastaju kad se počne proučavati etničko pozicioniranje (posvajanje kolektivnih identiteta) nekih pripovjedačkih glasova, prije svega u romanima, ali i kasnijim prigodnim esejističkim tekstovima na raznim obljetnicama, o čemu je već bilo riječi. No, na namjeri i pozicioniranju njegova naratora, mislim da možemo reći, gradi se mogućnost ostvarivanja i 'prostora između' i 'zajedničkog prostora prepletanja', dvaju fenomena koji su danas vrlo popularni u književnosti engleskoga govornog prostora. Slični fenomeni živi su i na prostoru bivše Jugoslavije, a o njima se vrlo zanimljivo može raspravljati u odnosu na hrvatski kanon, korpus koji se smatra hrvatskim i tradiciju odnosa tog korpusa prema susjednim književnostima, na generičkom planu i na planu dekodiranja identitetskih obrazaca. Tome je tako bilo da se radi o multikulturalnom preplitanju na razini problema dekodiranja identifikacijskih obrazaca i subjekta (agensa) u tekstu (koji je podložan modalnim odnosima zadanoga prostora) ili da je riječ o proučavanju generičkih obrazaca na kojima se temelji 'razvoj', odnosno intertekstualne formalne taktike iskazivanja proznih obrazaca. Osim toga, tu je i suvremeno pitanje tržišta, mogućnosti prodaje i plasmana knjiga i posezanje za mogućom prodajom na drugim tržištima, onima iz sličnoga (vrlo!) govornog područja. Tu se, onda, počinje postavljati pitanje 'otpadništva' iz nacionalnog korpusa, odnosno pitanje nepodudaranja teksta sa zahtjevima kanonizacije unutar okvira jednoga nacionalnog obrasca.⁵ U suvremenoj hrvatskoj književnosti, nekoliko je autora koji su uspostavili jezični, kulturološki, generički ili ideologemski zasnovan odnos prema drugom prostoru, drugim kulturama i drugim tržištima, bilo da se radilo o intenciji autora, izdavačkoj politici (utjecaju dinamike književnog polja) ili jednostavno činjenici da njihova djela funkcioniraju na širem području (multikulturalnog, ne i

5 Na teorijskoj razini proučavanja ovog problema svakako će biti važno posegnuti za autorima anglo-keltskog prostora i engleskog govornog područja, gdje je ovaj problem praktički prisutan još od druge polovice devetnaestog stoljeća, a naročito je izražen u postkolonijalnoj kritici (v. Innes, 2007). Kao realan problem u hrvatskoj književnoj historiografiji ovo se pojavljuje tek stvaranjem 'nove dijaspore' pisaca iz Bosne i Hercegovine, odnosno tijekom rata u toj državi.

multikulturalnog) prepletanja na interkulturalno zadanom 'horizontu očekivanja'. Jedan od najpoznatijih, najčitanijih i najprevođenijih autora iz grupe suvremenih hrvatskih pisaca koji zauzimaju poziciju takvih 'otpadnika' iz čisto zamišljena sustava i pozicioniraju se unutar hibridnog prostora prepletanja književnih paradigmi i kulturalnih ne-dodirivanja jest Miljenko Jergović. Riječ je o piscu rođenom u Sarajevu, s prebivalištem u Zagrebu. Pritom je tradicija 'bosanskog' pisma, generičkih obrazaca koje prepoznajemo kod Andrića na primjer, bitno obilježila njegovu naraciju. Iz pozicije kulturološkog pozicioniranja i autorskih taktika također se može reći kako je u svojim izvanknjiževnim taktikama on jedan od najgorljivijih branitelja svoje pozicije neopredijeljenog autora, onog koji nadilazi zakonitosti uokvirivanja. Jergović piše u Zagrebu, djeluje kao intelektualac u hrvatskoj sredini, a teme su mu 'bosanske'. Iz perspektive dnevnih kritičara, a s obzirom na njegovu popularnost u Hrvatskoj, hrvatsku adresu i izdanja svojih knjiga, pokušavalo ga se s jednakim intenzitetom svrstati i u hrvatsku i u bosansku književnost. Sam autor, osim svojih knjiga u kojima jasno problematizira, a često i ironizira granice između hrvatskog i muslimanskog identiteta, drži se po strani u opredjeljivanju i zauzimanju za određeni identitetski obrazac. On se u javnim istupima odbija bilo na koji način opredijeliti za svrstavanje, pozicioniranje unutar korpusa jedne ili druge nacionalne književnosti. Kao sažetak cjelokupne njegove poetike i svjetonazora, može poslužiti sintagma iz zbirke eseja *Historijska čitanka* u kojoj autor tvrdi da njegov slučaj zalazi u područje dvojnih pripadnosti „koje su u književnosti moguće dok, recimo, u nogometu nisu. U nogometu igrač za ovu ili onu reprezentaciju. Ali samo za jednu“ (Jergović, 2000:12). U tom smislu, upravo, Jergović tom idejom dvojne pripadnosti podražava situaciju koju Bhabha ističe u slučaju etničkih pisaca iz bivših kolonija (Indije, Pakistana, Nigerije) koji žive i djeluju u Velikoj Britaniji. Osim toga, pitanje transnacionalne pripadnosti upravo je u anglo-keltskom svijetu pokušalo nadići svrstavanje unutar monolitnih korpusa i omogućiti podvojenost pripadnosti kao nešto što obogaćuje korpus, i onaj u koji se dolazi kao drugi i onaj iz kojeg se dolazi. U krajnjoj liniji na ideji podvojene pripadnosti izgrađen je i cijeli ideologemski sustav multikulturalne politike u Kanadi i Australiji te neki njegovi elementi u Engleskoj i Sjedinjenim državama (Kelly, 2002).⁶ Prenesena na južnoslavenski prostor, prepletanja jezičnih i kulturnih sustava, ovakva podvojenost može funkcionirati. U ovom slučaju, ne kao odsutnost identifikacije u ime opće ideje pripadanja 'svima' (kako se, na prvi pogled moglo zaključiti kod Andrića), već doista pripadnost dvjema kulturama i tradicijama.

Jedan mlađi autor, s, naoko, složenijom pozicijom, je Igor Štiks. Njegov konglomerat identitetskih potencijala (ostvarenih u tekstu i izvantekstualnim taktikama autorskim)

6 U svojoj knjizi *Multiculturalism Reconsidered*, Kelly kritizira Parekha i naglašava da uvažavanje ne-prisutne 'druge kulture' ne znači neophodno pozicioniranje između već isto tako može značiti 'pripadnost dvjema kulturama', dvjema kulturalnim obrascima i sustavima. Time iz neoliberalne perspektive otvara mogućnost koju etnička multikulturalna kritika (Bhabha, Parekh) obično ne uzima u obzir.

također se sastoji od bosanskih i hrvatskih elemenata od kojih se konstruira pokretački pripovjedački agens, ali se ovim primjesama također pridružuju pariške i čikaške, mjesta koje je autor u nekom dijelu svog života izabrao kao svoja prebivališta. Podrijetlom iz Sarajeva, autor u svome tekstu *Elijahova stolica* (2007), u kojem se glavni junak nakon života po europskim metropolama vraća u ratno Sarajevo pronaći korijenje svog identiteta, potvrđuje stav koji je više puta ovaj autor javno izrekao u intervjuima: taj grad služi mu kao metafora tragedije jer su se u njemu sukobila dva načela. Pritom on spominje načelo etničke čistoće i načelo suživota i izmiješanosti koja se ne promatra kao problem.⁷ Daljnji životni put Štiksa je odveo preko Zagreba do Pariza i Chicaga, pri čemu su svi ti gradovi zajedno doprinijeli izgradnji autorove osobnosti i odredili njegovo, u punom smislu riječi, transnacionalno impostiranje. Kako je u intervjuu sam izjavio: „Svaki od tih gradova za mene ima posebno mjesto. U Sarajevu sam rođen i tamo samo odrastao (...), u Zagrebu sam počeo i književnu karijeru (...), četiri godine života u Parizu bile su jako bitne za moje životno i intelektualno sazrijevanje (...), nakon tri godine Chicago mi se uvukao pod kožu.“⁸ Pozicija je to, u mnogo čemu, karakteristična za mnoge današnje pisce iz raznih zemalja. U vremenu i prostoru u kojem pisci više nisu zadani isključivo sredinom s kojom su permanentno srasli, ovakvi su odmaci vrlo česti. Ono što ostaje naslanjanje je na određeni tip tradicije, dakle intertekst koji komunicira s prostorom i vremenskim kontinuitetom koji ga je ispričao i fikcijski oblikovao i jezik u kojem je tekst iskazan.

Aleksandar Hemon također je autor koji je sarajevsku adresu zamijenio čikaškom. Jedan od popularnih suvremenih autora ima vrlo zanimljivu jezičnu poziciju – svoj roman *Projekt Lazarus* (2009) prvo je objavio na engleskom u Americi, a zatim preveo na hrvatski jezik. Roman je temeljen na istinitoj priči o židovskom imigrantu Lazarusu koji je u Chicagu osuđen i ubijen zbog anarhizma. I njegov prethodni roman *Čovjek bez prošlosti* (2004) govori o junaku koji nakon Sarajeva prvo završava u Ukrajini na antiruskim demonstracijama, a zatim u Americi gdje prikuplja sredstva za Greenpeace. U oba slučaja, riječ je o pojedincima koji se sukobljavaju s različitim oblicima strukturnih kategoriziranja i uokvirivanja koje upravljaju pozicioniranjem agensa, dakle 'raspršenih centara moći' i vlasti u užem, vidljivijem smislu riječi. U svojim izvankontekstualnim taktikama i proizvodnji ideologemskog sloja koji uokviruje tekst, sam autor tvrdi da je i sam određena vrsta anarhista jer se ne osjeća tipičnim za bilo koju konstruiranu kategoriju prema čijem obrascu bi trebao djelovati, ali se ne smatra niti isključenim; niti asimiliranim, niti bi se, kako kaže, mogao odrediti kao *drugi*. Smatra se definiranim životnim iskustvom, a ne etničkim kategorijama, a pitanje jezika jednostavno rješava – kada je u Americi razmišlja na engleskom, a na

7 Izvod iz intervjua s autorom pod naslovom *Antički mit se ponovio u Sarajevu*, u tjedniku Vjesnik, 22.8.2006. <http://www.vjesnik.hr/pdf/2006/08/22/36A36.PDF>

8 Izvod iz intervjua s autorom po naslovom *Na redu je New York*, na internetskom portalu T-portal http://www.tportal.hr/kultura/knjizevnost/1225/igor_stiks.html.

hrvatskom kada je u Hrvatskoj ili Bosni.⁹ Riječ je, ipak, o pozicioniranju koji Kelly, referirajući se prema Parekhu ili Bhabhi, smatra poželjnom za neoliberalno društvo. Upravo ovakav obrazac, tip transnacionalizma i transnacionalne pozicioniranosti jest ono za čime odnos moći i vlasti teži konstruirajući *post-melting pot* atmosferu tolerantnije i receptivnije Amerike. Projicirano na prostor bivše Jugoslavije, možda je riječ o poziciji najbližoj onoj u kojoj se, u ranijoj generaciji pisaca, našao Mirko Kovač.

Ovdje ćemo navesti još dva primjera pisaca s prostora prepletanja južnoslavenskih kultura čiji primjeri otvaraju različite mogućnosti ne samo multikulturalnog nego i multikulturalističkog suodnošenja, dakle takvog koje ne samo da priznaje suodnos, nego aktivno sudjeluje u prihvaćanju drugosti kao razlike koja istost vlastita (kolektivnog) identiteta može obogatiti uvidom iz druge perspektive.¹⁰ Za razliku od prethodnih autora koji zauzimaju stav šire zamišljena pripadanja nadidentiteskim obrascima, nepripadanja, podvojene pripadnosti ili multipliciranja identitetskih potencijala s obzirom na jezik i naciju, odnosno kategorije državljanstva, pripadanja kulturnom krugu ili nacionalnoj književnosti, Dževad Karahasan autor je koji svojim tekstovima i izjavama svjedoči o vlastitoj razapetosti između dviju vjeroispovijesti, a time i dvije paradigme koje je u svojim tekstovima eksploatirao još Andrić. Iako i Karahasan ima emigracijsku stranu svoje biografije (živi uglavnom u Grazu), u njegovu slučaju najviše je izraženo pitanje isprepletenosti katoličkog i muslimanskog identiteta. Vezano uz autorovu emigraciju, vrlo je zanimljiva činjenica da je njegov status u emigraciji puno bolji od onoga u vlastitoj zemlji. Istovremeno, još su zanimljivije njegove izjave o odnosu spram dviju vjera: „Ja sam čovjek koji je kod kuće u nekoliko kultura. Naravno da se ne bih nipošto odrekao islamskih elemenata, islamskog dijela svoje kulture, naravno da ja katoličku kulturu također osjećam kao svoju zato jer sam prijateljevao s jako mnogo katolika (...). Uvijek sam živio na više planova (...). Tek kad odete iz Bosne, vi počnete osjećati i s vremenom shvatite da je vama, muslimanu, bosanski katolik mnogo bliži od muslimana iz neke druge države.“¹¹ Ovo je zanimljivo pozicioniranje, s obzirom na činjenicu da svijest o multikulturi postaje ovdje svijest o mogućim multikulturalističkim potencijalima zajednica koje trenutno žive jedna pored druge, a ne jedna s drugom. Književnost je medij koji je to konstatirao (Andrić). Može li postati medij koji će inicirati promjenu

9 Izvod iz intervjua s autorom pod naslovom Podupro sam studente zbog generalnih humanističkih principa, objavljenome na internetskom portalu T-portal, <http://www.tportal.hr/kultura/knjizevnost/19123/Podupro-sam-studente-zbog-generalnih-humanistickih-principa.html>, 20. 5. 2009. g.

10 Pitanje multikulturalnog su-odnošenja i multikulturalističke interakcije između različitih etničkih i kulturoloških skupina predstavlja bitnu razliku u odnosu prema drugom (Parekh, 2005).

11 Izvod iz intervjua s autorom pod naslovom U Bosni i na Balkanu bog više ne dahe pojedince, postoje samo nacije i crkve, na internetskom portalu Metro portal, <http://www.metro-portal.hr/vijesti/metro-ekskluziv/u-bosni-i-na-balkanu-bog-vise-ne-daje-pojedince-postoje-samo-nacije-i-crkve>

poetike svakodnevnice poetikom kulturalnog uključivanja i tržišnih zakonitosti putem prodora knjiga u druge zajednice, pitanje je koje još uvijek ostaje otvoreno. S obzirom na iskustva čitanja 'pisaca između' u anglo-keltskoj sredini, njihove popularnosti i broja knjiga i pisaca koji dolaze iz tog kruga, a osvojile su razne 'velike' književne nagrade (Booker, čak i Nobelova nagrada, npr. Wole Soyinka, Derek Walcott, J. M. Coetzee, Nadine Gordimer), jasna je tendencija lokalnoga književnog tržišta i ulaska 'drugog' u prostor vlastite nacionalne književnosti kao interkulturalnog 'tijela' koje je tu da ostane. To, na primjer, možemo vidjeti na primjeru godišnje nagrade za roman koju dodjeljuje *Jutarnji list* iz Zagreba, a koja se u nekoliko navrata 'otvorila' prema piscima 'između'. Pritom ne mislimo na pisce 'otpadnike' iz hrvatskog korpusa, već na pisce multikulturalističkog prepletanja iz drugih sredina, koji se svojim pismom i poetikom uključuju u prostor preplitanja kultura i književnosti lokalnog okružja.

Jedan od takvih pisaca je Andrej Nikolaidis, sarajevski autor čije je pitanje identiteta vjerojatno najsloženije među skupinom pisaca koje smo u ovom tekstu naveli kao primjere različitih oblika 'nepripadanja', podvajanja identitetskih potencijala i 'otpadništva' od pojedinih matičnih i određujućih korpusa. U pojedinim pregledima i kulturnim rubrikama, Nikolaidisa mlađeg najčešće se navodi kao bosanskohercegovačkog i crnogorsko-albanskog pisca grčkog porijekla. Autor je rođen u Sarajevu, a njegova sadašnja adresa je u Ulcinju, gradiću koji predstavlja prostor mediteransko-islamskog kulturalnog preplitanja. Taj prostor predstavlja pozornicu zbivanja u tri njegova romana: *Sin* (2006), *Mimesis* (2003) i *Dolazak* (2009). Njegovi preci su albanskog podrijetla, a majka iz srpsko-crnogorske obitelji, tako da u tom 'pozitivističkom' elementu uokvirivanja potencija identitetskog obrasca dobivamo situaciju sličnu mnogim postkolonijalnim glasovima koji se ucjepljuju između skupina iz kojih su potekli, a kojima ne pripadaju u potpunosti. Sam autor rođen je i odrastao u Sarajevu, ali je početkom rata odlučio živjeti u svojoj, kako kaže, djedovini. Pritom se u takvom impostiranju osjeća određena primjesa ironije, od one mikrostrukturalno zadane, budući da se autor teško sporazumijeva u tom kraju jer ne govori niti riječi albanskog, do ironije sudbine koja uvijek prati 'pozicioniranje između', pogotovo ono koje ima višestruku polifonost u odnosu na različita ishodišta dijaloških mogućnosti. U takvoj situaciji očiti su obrambeni mehanizmi, karakteristični i za postkolonijalne pisce. Tako na sam spomen identiteta, Andrej Nikolaidis odmah počinje nizati negativne asocijacije. Za njega je svaki identitet ideološka konstrukcija kojom pojedinac bezuspješno pokušava prikriti prazninu koja ga ispunjava pa prema tome ubijati u ime identiteta znači krvlju braniti svoju najdragocjeniju laž. Ulcinj promatra kao savršeno mjesto za održavanje svog statusa stranca: „Ulcinj je odličan grad za mene, zato što sam u njemu stranac, a to ću i ostati. Moji sugrađani su druge nacije (Albanci), druge religije i kulture (muslimani), govore drugim jezikom (albanskim) koji ja ne razumijem. Tu su također (...) i oni koji su mi jednako strani:

Srbi i Crnogorci, hrišćani koji govore mojim jezikom.¹² Naravno, ovako radikalnan, gotovo invertiran ideološki stav ovog autora uvjetovan je i zbivanjima na ovim prostorima tijekom rata početkom devedesetih godina, etničkim čišćenjima, prisilama za izjašnjavanjima, svrstavanjima u imaginarne zajednice nacija koje su vodile svoje borbe i gdje su ljudi bili prisiljeni djelovati u grupi, podražavajući konstrukcijski ili esencijalistički model zajedništva kao jedinu mogućnost (kolektivna) opstanka.

Mogućnosti izbora: taktike, bijeg i alternative

Na nekoliko mjesta pisali smo već o problemima shvaćanja identiteta kao konstrukcije i kao esencijalistički zadana problema, kao problema kolektivnog, vezanog uz nacije kao imaginarne zajednice, i kao problema individualnog, pogotovo s obzirom na situaciju postmodernog proklizavanja identitetskih obrazaca s područja nacionalnog i etničkog u prostor rodnog i ideologemski intoniranog. U slučaju Ive Andrića i većine pisaca takozvane 'mlađe generacije' (premda se odreda radi o piscima koji su u svojim četrdesetim godinama) većinom je riječ o odnosu izvanjskog modela identificiranja u odnos na prostor Bosne i Hercegovine (prvenstveno Bosne). Kod nekih pisaca 'srednje generacije', odnosno pisaca koji su se pojavljivali u svojim nacionalnim književnostima između šezdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća, bilo je i drugačijih situacija, odnosno pripadanja hrvatskom i srpskom korpusu (Mirko Kovač), 'izlaska' iz južnoslavenskog prostora u drugi (francuski), kao što je to bio (djelomično) slučaj s Danilom Kišem, ili tipa identificiranja sa židovstvom, šire položenim od okvira južnoslavenske, odnosno srpske književnosti.

Zanimljivo je da u toj 'srednjoj' generaciji pisaca Bosna nije središnje žarište iz kojeg i oko kojeg se ogledava drugost, mogućnost multikulturalističkog podvajanja i/ili tržišnog odraza u drugim sredinama, odnosno mogućnosti stjecanja respektabilnog tržišta, većeg i isplativijeg od skućenog prostora čitanja u malim postjugoslavenskim državama u kojima knjige jedva da dostižu nakladu od nekih tisuću primjeraka i gotovo ih je nemoguće izdavati bez subvencija država i sponzoriranja. Zato nam se čini da, s jedne strane, možemo govoriti o autorskim i izdavačkim taktikama. Odnos prema drugom u tom smislu odnos je prema prostoru, uklapanje u suvremene međunarodne književne tendencije (postkolonijalne) i prodor u druga tržišta, što je također važna karakteristika izvanknjiževnih taktika pisaca koje Bhabha opisuje kao one smještene u 'prostor između'. Pritom, naravno, važnu ulogu ima jezik i obnavljanje potisnutog iskustva zajedničkog života, onog kojeg se s nostalgijom sjeća Jergovićeve *Historijska čitanka* (2000).

Da nije došlo do krvavog rata u Bosni, bi li alternativa 'bijega', odnosno odlaska i priče o tom odlasku, podvajanja identiteta kod Štiksa ili Hemonu, bila ostvariva na

12 Izvod iz intervjua s autorom, pod naslovom *Literalni svijet konzervativnih hulja*, na internetskom portalu H-alter, http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/literalni-svijet-konzervativnih-hulja#news_view

taj način? Možda bi se, umjesto toga, podvajanje identiteta zbivalo na užem prostoru (multikulturalističkog?!) prepletanja, a ne podvajanja između anglo-keltskog, bosanskog, hrvatskog i šire zacrtanog europskog identiteta kao presjecišta unutar kojih se odvija priča o prostoru koji je u svojim fikcijskim konstrukcijama zadao prvi 'odmetnik' iz njega, onaj koji je i inaugurirao taktike, bilo one koje se odnose na bijeg ili one koje se odnose na moguće alternative ostanku u prostoru 'koji je nemoguće razumjeti izvana'. Naravno, tu mislimo na Ivu Andrića.

U vrlo pojednostavljenoj shemi koja se može izvesti iz do sada rečenog, predstavljenu cjelinu 'otpadnika' iz nikad dovršenog i do kraja zadanog korpusa, a koji imaju određene dodirne točke s Andrićevim slučajem povezuje, iako labavo, nekoliko izvedenih preglednih zaključaka. Gotovo svi pisci te generacije prethodno su (kao i Andrić) pripadali krugu bosanske književnosti (ili barem bosanskom državljanstvu po mjestu rođenja), ma koliko je takav korpus iz teorijske perspektive teško uspostaviti kao dijakronijski kontinuitet, unatoč činjenici da se može govoriti o kulturalnom obrascu (zbog 'obrnute situacije' u ovu skupinu 'otpadnika' nismo upisali Gorana Samardžića). Kao i Andrić, svi odreda mijenjali su adrese prebivališta živeći i djelujući izvan Bosne bilo u svjetskim metropolama (poput Andrićeve diplomatske karijere) ili u susjednim državama (opet kao Andrić, u postkolonijalnom Beogradu). U svim rukopisima može se iščitati razapetost između identitetskih obrazaca, podvajanje identiteta i njegovo proklizavanje u drugi identitet.

To se zbiva u samom tekstu, ali i u javnim istupima ovih pisaca koji su na prostorima 'štokavskih država' jugoistočne Europe dobili dosta publiciteta, ali često i u državama u kojima su živjeli. U svojim taktikama 'bijega' i alternativni koja odustaje od podražavanja i reprezentacije određenog skupnog glasa, većina ovih pisaca može se čitati na razini zadržavanja svoje pozicije neodređenosti u odnosu na čvrsto zadane granice pripadanja, bilo da je riječ o formalno-stilskim elementima iskaza (uzima se iz drugih korpusa) ili o ideologemskim nagovorima pojedinih tekstova. Tako se, na prvi pogled, čini da ne ostavljaju tragove pomoću kojih bi ih se svrstalo u okvire određenog identiteta ili nacionalne književnosti.

No, svrstavanje 'između', kako smo vidjeli na samom početku ovog rada, istovremeno znači i otvaranje prostora 'imaginarnih domovina' koje žive na širokom prostoru transnacionalnih prepletanja nacionalnih agensa. Uokvireni odnosima moći i vladajućih paradigmi (u matičnoj domovini, regiji i široj međunarodnoj zajednici), ovi glasovi koji su odaslani u prostor između 'Amerike, Europe i Australije' svojim nagovorom i prividnim 'nesvrstavanjem' zapravo uokviruju priču o svrstavanju djelujući svojim taktikama kao korektiv drugoj krajnosti: onoj koja se uokvirila u vlastiti jezik i vlastitu imaginarnu zajednicu i njezinim mjerilima mjeri sve stvari: one lokalne, ali i one globalne.

Upravo zato ove tekstove doveli smo u vezu s postkolonijalnim propitivanjima stabilnosti uspostavljenog i dominantnog sustava moći. Glasovi 'otpadnika' propituju, naime, hijerarhiju vrijednosti koja je uspostavljena u tim neupitnim sustavima moći i odnosima koji su oni uspostavili. To je ona poveznica između postkolonijalnog čitanja i Darridaova koncepta razlike na kojem cijela ideja umnogome počiva. Prema Derridainim riječima (1978) pismo nema samo moć odražavanja društvenih realnosti (reprezentacija) već im prethodi i daje im značenje kroz priznavanje razlika u odnosu između znakova i tekstualnog sustava. Postkolonijalno pisanje i čitanje crpi svoju snagu iz dekonstrukcije i postrukturalizma suprotstavljajući se čitanju i pisanju koje se zatvara u zaokružene sustave podražavajući centre moći svojim reprezentacijama. Spivak u tom smislu kaže: „Dekonstrukcija ne želi reći da nema subjekta, da nema istine, da nema povijesti. Ona samo propituje privilegij identiteta koji je tako uspostavljen i vjeruje da posjeduje istinu (...) neprekidno promatra kako je istina proizvedena“ (Spivak i sur., 1996:28).

Pozicija 'drugosti', u odnosu na svaki zaokružen, stabilan identitetski obrazac, u odnosu na svaku stabilnu književnu ili kulturološku 'esencijalistički' i 'kanonski' zadanu paradigmu i u odnosu na svaki generički izrađen 'obrazac' razvoja nacionalne književnosti i jezične pozicioniranosti u određenom diskursu, književna je i kulturološka moda druge polovice dvadesetog stoljeća. Riječ je o razdoblju u kojem je, uz postmodernističku paradigmu 'spajanja nemogućeg' na području kulture i umjetnosti, na razini društvenih pokreta važnu ulogu u postkolonijalnoj klimi usijecanja u 'drugu' kulturu počela igrati transnacionalna identifikacija.

U vremenu nastanka 'novih dijaspora', odnosno velikih pokreta stanovništva s nekog autohtonog 'nacionalnog prostora' u prostor 'druge kulture', počeli su se konsolidirati 'glasovi između'. Riječ je o kulturama koje su nastajale kao posljedica iseljavanja zbog političkih i gospodarskih pritisaka u zemljama istočne Europe nakon drugog svjetskog rata, ali – u slučaju postkolonijalne teorije – posebno o dijasporama koje su kao svoje 'oružje' imale kontra-doseljavanje, odnosno imaginarni povratak u 'majku zemlju', bivšu kolonijalnu velesilu. Tu, prije svega, mislimo na doseljavanje Pakistanaca i Indijaca u Veliku Britaniju, ali i čitav niz drugih dijaspora koje su pokrenule proces transnacionalne dvojne identifikacije s naglaskom na ucjepljenje u 'prostor između', dakle 'ni ovdje ni ondje' odnosno 'i tamo i tu'. U svojoj glasovitoj knjizi *The Location of Culture*, Homi Bhabha (1994) ovaj postupak de-konsolidiranja nacije u izvlaštenom prostoru drugosti naziva 'diseminacijom nacije'. Kao društveni obrazac kulturalnog ponašanja on se može primijeniti u slučajevima Parsi zajednice u Velikoj Britaniji, Indijaca i Pakistanaca u Britaniji i Sjedinjenim Državama, latinskih zajednica na području sjeverne Amerike (*Chicano Movement*). Tijekom razdoblja kasnih osamdesetih, devedesetih godina dvadesetog stoljeća i početkom ovog stoljeća najzanimljiviji primjeri ovakvog podvajanja identiteta bili su pisci s Karipskog otočja,

Nigerije, iz Indije i Pakistana te autori engleskog govornog područja i anglo-kelti podrijetlom, a koji su postali dijelom druge sredine, kao što su slučajevi australskih pisaca u Engleskoj ili Sjedinjenim Državama (P. Carrey) ili južnoafričkih u Australiji (J. M. Coetzee) i tome slično.

Zanimljivo je ovdje primijetiti da je pitanje 'izjašnjavanja' i dekonstrukcije jezičnih i identitetskih obrazaca, kojima je svrha određivanje pripadnosti ili svrstavanje u okvire nacionalnog, rasnog ili spolnog korpusa bilo od sekundarne važnosti u odnosu prema razinama analize koje su se bavile (i još se bave) ostvarivanjem hibridnih identitetskih obrazaca kao presjecišta različitih 'nominatora' agensa koji pokreću opis(iv)ane svjetove. Slično stoji i s 'tumačenjem' hibridnih i složenih jezičnih konstrukta i uključivanjem različitih kulturalnih paradigmi u prostore diskurzivnih presjecišta unutar kojih se vrše i zbivaju složeni procesi dekonstrukcije nacionalnih povijesnih tijekova (prije svega engleskog i 'imperijalnog') i usložnjavaju se perspektive koje ne samo da se odnose na stvaranje slike određenog povijesnog razdoblja već i stvaraju njegovu reprezentaciju. One istovremeno pokušavaju shvatiti i iščitati dinamiku današnjeg presijecanja kultura i usijecanja određenih 'drugih' konstruiranih paradigmi u prostor većinske kulture. No, osim pozicioniranja koje je Bhabha nazvao usijecanjem iz prostora diseminirane, raspršene nacije u prostor većinske, dominantne kulture zemlje domaćina kao prostora ironiziranja, stremljenja i dekonstruiranja (Bhabha, 1994), a Young označio kao dekonstrukciju dezorijentacije (1990, dr. izd. 2004),¹³ postoji i tip hibridizacije koji je potpuno fiktivan i organiziran je kao svjesna manipulacija koncepta.

Dobar primjer ovakve 'konstrukcije' odnosa identitetskih obrazaca i manipulacije njima predstavlja prva (uspješna) knjiga španjolskog Kanadanina Yanna Martela (2009, prvo izdanje izašlo je 2001). Roman *Life of Pi* dobitnik je Bookerove nagrade za 2002. godinu. Autor je, dakle, Španjolac koji je usvojio drugi (engleski) jezik kao svoj, a modificira ga u govor prvog lica indijskog doseljenika koji priča svoju kolonijalnu priču iz druge sredine, neprekidno referirajući prema prvoj, gotovo u maniri i na način kako se to odvijalo u Rushdijevim romanima prve faze (do romana *The Midnight's Children*). Način na koji je priča ispričana fingira pozicioniranje umnažanjem pripovjedačkih perspektiva i 'spuštanjem' naracije iz fingirane anglo-keltske perspektive, prema indijskom okružju druge kulture, natrag u prostor 'između', odnosno u zadavanje kanadske indijske multikulturalne pozicioniranosti iz koje će ispričano, ponovo, postati *drugim*, gotovo na način na koji to čini Kiran Desai (2006) u svojim 'indijskim' (newyorškim) iskazima u romanu *The Inheritance of Loss*.

13 Young (2004:158-166) prije svega misli na dezorijentaciju koju je svojom konstrukcijom Orijenta polučio Zapad, onako kako je to opisano kod Saida (1978, hrv. prev. 1999). Dekonstrukcija te dezorijentacije posao je koji se može, smatra Young, napraviti samo iz tog prostora 'između', odnosno onog u kojoj se našao dekonstrukcijski element kolonije koji se 'vratio' u prostor središta Commonwealtha.

Nekoliko godina kasnije, na hrvatskom jeziku sličan postupak koristi Igor Štiks (2007) u svom romanu *Elijahova stolica*, projicirajući ovdje ono što Martel čini na razini 'multipliciranja ispričovanog' u prostor umnažanja identitetskih obrazaca i njihove 'korekcije'. Moramo ovdje istaći da se kod Martela umnažanjem glasova i perspektiva 'korigira' svijet ispričanog i time se konstruira mogućnost ponovnog zadobivanja vjere u život (Boga?!) a Desai dinamiku identitetskog 'vječitog poniranja' postiže suprotstavljanjem svjetova kao mitologemskih obrazaca čije sučeljavanje proizvodi elemente začudnosti, smijeha, elementarnog nerazumijevanja i (katkad posve ljudske) napetosti. Riječ je o postupcima koji su pripremani desetljećima, i to iz raznih perspektiva. Od posve 'nedijaloške' kakvu pronalazimo kod Conrada i Fostera pa do romana 'kolonijalnih pisaca' sredine prošlog stoljeća, evoluciju ovog drugog pogleda u prvu kulturu možemo pratiti gotovo u kontinuitetu, bilo kad je riječ o konstrukciji kolonizatora (Conrad) ili o odgovoru u kojem „The Empire Writes Back“ (odnosno: Imperija uzvraća rukopisom), što je parafraza naslova teorijske (dijaloške) knjige autora Billa Ashcrofta i drugih.¹⁴ Taj odgovor uvjetovan je čitavim nizom povijesno, kulturološki i političko-strateški zadanih izvanjskih činitelja koji umnogome doprinose hegemonijskim odnosima zadanosti na području identifikacije subjekta (agensa). Možda su upravo stoga konstrukcije 'proklizavanja identiteta' kakve bilježimo u slučajevima suvremenih pisaca podrijetlom iz Bosne i Hercegovine, a čiji smo teorijski okvir zadali kraćim uvidom u hegemonijsko uokvirenje Martelova teksta. Pitanje hegemonijske zadanosti tekstualnog, uvjetovalo je multipliciranje koje ide u dubinu teksta, a ne u širinu mogućnosti koje se pružaju u okviru zadane hijerarhije, a odnose se na nametanje identitetskih obrazaca. 'Izmještenost' pisca tako se iscrpljuje u tekstu, a ne izlazi iz njega u područje izvantekstualnih taktika.¹⁵

Upravo iz ove perspektive držimo da se je zanimljivo vratiti Andriću. Taj povratak može biti usmjeren dvojako i motiviran dvjema različitim metodološkim polazištima. Najprije, moguće je čitanje koje će uspostaviti vezu između raznih tipova 'pozicioniranja između' na području interkulturalnog susretišta južnoslavenskih kulturalnih paradigmi, s posebnim naglaskom na onaj prostor i tematski sloj iskazanog

14 Misli se na knjigu Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths i Helen Tiffin, ur. (1989) *The Empire Writes back*, London, Routledge. Isti autori uredili su i zanimljivu knjigu *The Post-Colonial Studies Reader*, London: Routledge, 1995., koja također progovara o problemu neokolonijalizma, odnosno pozicioniranja u prostoru postkolonije, prostorno i politički, kojim se i dalje vuku 'repovi' odnosa koji su uvjetovali određene probleme na razini raznih oblika hibridizacije identitetskih obrazaca i njihovih 'sivih zona', odnosno nedopuštenih prostora međusobna miješanja različitosti.

15 Premda, naravno, te taktike postoje i bitno uvjetuju otpor hegemoniji diskursa. O 'slučaju Krleže' pisano je već dosta (v. Lasićevu Krležologiju, ili knjigu Škvorc, B. (2003) *Ironija i roman*. U Krležinim labirintima. Zagreb, Naklada MD. Što se pak tiče izvantekstualnih 'diskursivnih' taktika Andrićevih (i onih koji se 'suodnose' s Krležinim) v. tekst: Škvorc, B. (2006a) *Društveno djelovanje i pozicioniranje autora: ironija Krleže i ironija Andrića*. U: Bošnjak B, Milanja C., ur., *Hrvatska književnost 20. stoljeća, različite ideje i funkcije književnosti*. Zagreb, Altagama, str. 199–230.

koji se odnosi prema prostoru Bosne i Hercegovine. Takvo čitanje uključit će (odnosno neprekidno ponovo uključivati) perspektivu hibridizacije koja svjesno teži za razumijevanjem, odnosno iščitavanjem pozicioniranja drugog u složenom prostoru mogućeg prepletanja različitih paradigmi i dekonstrukciji zadanog kulturološkog i generički konstruirana obrasca, onog koji se (ne) ogleda u drugom. No, ono što je u svakoj interpretaciji i u svakoj dekonstrukciji već postojećih interpretacija često prevedano (Stojanović, Korać, Pranjić, Vučković) jest izvanjska zadanost i hegemonijski odnosi zadavanja subjektova (agensova) prostora djelovanja i mogućih konsekvencija interpretacije koja će ići usuprot diskurzivnom hegemonijskom obrascu koji proizvodi ideologemski i mitologemski okvir čitanju (odnosno čitanja). Tome je tako bilo da govorimo o nacionalnoj paradigmi moralnih i kulturoloških vrijednosti, ne-toleranciji prema drugom kao kolektivu u kojem se ne-ogledamo, množini kao načinu formiranja agensa i hegemoniji koju prihvaćamo u obliku isticanja određenih elemenata stereotipiziranih vrijednosti. Iz ove perspektive 'pozicioniranje između' može izgledati kao 'izdaja', izdvajanje, ne-pristanak na hegemoniju rodne, nacionalne ili klasne paradigme; kao izdvajanje iz tijeka logičnog uokvirivanja kao mjerilo (ideologemske) vrijednosti i mitologemski intonirana kontinuiteta (nacije, naracije ili hegemonije).

Upravo dekonstrukcija ovakvog modela konsolidiranja čitateljskog i (is)pripov(i) jed(a)nog agensa u osnovi je onog (post)modernog pozicioniranja 'između' o kojem piše Bhabha, ili onog kojeg priziva Rushdie (1992) u svojoj zbirci eseja *Imaginary Homelands*, odnosno Imaginarne domovine.¹⁶ Andrić je praktično, a što smo pokazali drugdje, 'model-autor' koji je u prostorima književnosti na štokavskim dijalektima južnoslavenskih književnih jezika (hrvatskom, srpskom, crnogorskom) otvorio mogućnost hibridizacije identiteta, povlačenja autorske instancije iz teksta u prostor koji je izvanjski zadan hegemonijski impostiranim diskursom i u kojem je, kako kaže sam autor, svega bilo i moguće će svega biti, ali nikad „neće biti da ne bude dobrih ljudi“.

Dakle, osim pozicioniranosti između, u odnosu na prostor i različite agense prepletanja u procesu konsolidacije teksta i svijeta na marginama kolonije (i neokolonije prema kojoj tekst kolonijalnog/turskog, orijentalnog, drugog/svijeta uvijek ima određeni odnos) u prostoru koji smo radno nazvali 'izdvojenim' (u odnosu na nacionalne književne kanone i monokulture u ne-dodiru) konsolidira se i ideologija teksta, zajedno s mitskim slojem konsolidacije (ispripovijedane) povijesti i njezine reprezentacije u zaokruženoj priči. Iz ove se perspektive pitanje identiteta, pitanje ideologije i pitanje značenja pojavljuje na razini koja je šira od konstrukcije (nacionalnih i vjerskih) agensa i inzistira na prepletanju, međusobnoj interakciji

16 V. Rushdie, S. (1992) *Imaginary Homelands, Essays and Criticism, 1981 to 1991*. London, Penguin Books Ltd. i to ponajviše u vrlo zanimljivom eseju o vlastitoj knjizi Djeca ponoći (*The Midnight's Children*) pod nazivom 'Errata' or, *Unreliable Narration in Midnight's Children*.

svjetova. A svjetovi se, kaže legenda, prepleću u priči. O priči Andrić progovara u *Priči o vezirovom slonu* (1963e) gdje upravo priču stavlja ispred stvarnosti, a pripovijedanje ispred povijesti. U priči se otvaraju svjetovi razlike, a njezina vjerodostojnost zamjenjuje istinu politike, s kojom je autor uvijek u napetosti (natjecanju).

Nešto slično događa se i kod prije već spominjanog Rushdiea. U eseju o nepouzdanom pripovjedaču u njegovu romanu *Midnight's Children*, on upravo govori o priči i pričanju kao mjestu susretišta legendi i mjestu konsolidacije mita. Ovaj se, piše Rushdie, uvijek odnosi prema prostoru isprepletanja svjetova: vjerskih i ideološki zasićenih, naših i njihovih, stvarnih i fiktivnih. Kod britanskih indijskih (ili indijskih britanskih) pisaca također je zanimljivo spomenuti da dolazi do problematiziranja sličnih pitanja kao što je to slučaj kod Andrića. Riječ je o pozicioniranju, izjašnjavanju i prostorima identifikacije (kao Andrića o njegovim gradovima). Kad Rushdie govori o engleskom kao jeziku okupatora koji „treba pokoriti“ kako bi se na njemu, ali na 'svom' engleskom, moglo izraziti drugo, razlika u odnosu na imperiju (1992:17)¹⁷, on također određuje položaj transnacionalnosti kao 'prevedenih ljudi'. Nešto se u prijevodu uvijek gubi, kaže Rushdie, ali nešto se prevodenjem i dobiva.

Zaključak: Andrić kao ishodište

Mislimo da se ovo 'pozicioniranje između' itekako može primijeniti i u Andrićevu slučaju, a onda isto tako i u slučajevima pisaca o kojima smo govorili kao dislociranima u odnosu na izvorni prostor i neposredni kulturalni prostor Bosne i Hercegovine. U Andrićevom 'izlasku' iz prostora Bosne i Hercegovine i odbijanju da se, pritisnut ideološki zasićenim diskursom, 'nacionalno izjasni' mogu se nazrijeti neki elementi 'izvantekstualnih' taktika koje spominje Rushdie, posebno u odnosu na 'osvajanje' jezika. Je li ekavski standard koji Andrić koristi u svojim romanima samo 'tečniji' ili se također radi o osvojenom jeziku koji je valjalo savladati da bi se ovladalo ideologemima koji progovaraju o drugom iz perspektive utisnutosti u vlastiti prostor razlike? Kako jezične taktike ostalih, kasnijih pisaca, za koje bi se moglo reći da su Andrićevi 'nastavljači', poput Jergovića ili Štiksa, funkcioniraju u tom prostoru jezičnih igara koje često izmiču pripovjedačkim kontrolama, a još češće su dio taktika koje dopunski usložnjavaju priču(e)? Uz navedena dva aspekta, onog vezanog uz hibridizaciju identitetskih obrazaca i onog koji multiplicira potencijale priče i pričanja odražavajući se u drugim tekstovima, držimo da upravo ovaj treći koji se bavi umnažanjem jezičnih igara i 'pokoravanjem' 'drugih' jezika predstavlja ključno mjesto dekodiranja mnogih aspekata teksta i njegova diskurzivna ovladavanja. Pitanja 'izjašnjavanja', 'otpadništva' od strogo uokvirenih paradigmatičkih zadanosti prostora i vremena (nacije), gradova, stvarnih i imaginarnih, koji proširuju moguće granice ovladavanja identitetom i

17 „Osvojiti 'engleski' upravo znači osloboditi se, postati slobodan“, piše Rushdie i nastavlja: „za stvaranje britanskog indijskog identiteta engleski je ključan. Unatoč svemu, njega valja savladati“.

opisivanja stvarnosti iz drugačije perspektive, postaju jasnija kroz čitanje koje ukazuje na način ovladavanja jezikom drugog, bilo da je riječ o situacijama očiglednim kao što je ona u *Prokletoj avliji* (1963f), ili prikrivenih transnacionalnom pokretljivošću i očitošću 'prijevoda' kao što je to slučaj u posredovanom govoru konzula s vezirima (dvojicom) u romanu *Travnička hronika* (1963).

Način na koji se ti potencijalni svjetovi umnažaju kod pisaca koje smo naveli ranije umnogome će ovisiti o čitanju Andrićevih tekstova. Dometi tih tekstova također će biti jasniji ako se vratimo Andriću. Međutim, postoji i drugi aspekt tog problema: a to je čitanje prijevodne potencije svakog teksta, ali prije svega onog koji je nastao u drugoj sredini i transnacionalan je u svojoj osnovi. Riječ je o tekstovima koji prirodno svoje intertekstualnosti i interkulturalnosti izmiču uokvirivanju u jednu (odnosno u SAMO jednu) književnu paradigmu. Naravno, pitanje identiteta i pričanja i dalje ostaje jednako važno i odnosi se ne samo na polaganje tekstova u dijakroniju određene književnosti već i na odnose prema drugim piscima, drugim kulturama i 'drugim kulturama'. Činjenica je, uostalom, da pisci koji pripadaju dvjema kulturama, dvjema tradicijama ili dvama jezicima imaju mogućnosti dvostrukog uvida, mogućnosti pogleda iz manjinske perspektive i mogućnosti otvaranja prema drugoj sredini kao (isto tako) vlastitoj. U tom se i krije (potencijalno) bogatstvo ovih tekstova.

Literatura

Anderson, B. (1990) *Nacija, zamišljena zajednica : razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, Zagreb, Školska knjiga.

Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H., ur. (1989) *The Empire Writes back*, London, Routledge.

Bhabha, H. K. (1994) *The Location of Culture*, London, Routledge.

The Bridge Literary Magazine, Zagreb, 3-4/1997., Dossier Andrić, str. 3-171.

Butler, J., Laclau, E., Žižek, S. (2007) *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost: Suvremene rasprave na ljevici*, Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.

Derrida, J. (1978) *Writing and Difference*, London, Routledge.

Dimitrijević, K. (1976) *Razgovori i ćutanja Ive Andrića*, Beograd, Izdavačko informativni centar studenata Beograd.

Duff, D. (2000) *Modern genre theory*, London, Longman.

Edwards, J. D. (2008) *Postcolonial Literature*, London, Palgrave Macmillan.

Glibo, R. (1997) *Domoljublje i «otpadništvo» Ive Andrića*, Rijeka, Hrvatsko filološko društvo Rijeka.

Innes, C.L. (2007) *Postcolonial Literature in English*, Cambridge and London, Cambridge University Press.

- Jameson, F. (1984) *Političko nesvesno: propovedanje kao društveno - simbolični čin*, Beograd, Rad, preveo Dušan Puhalo.
- Jandrić, Lj. (1982) *Sa Ivom Andrićem*, Sarajevo, IRO „Veselin Masleša“.
- Kelly, P. (2002) *Multiculturalism Reconsidered*, Malden i Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- Kovač, Z. (2001) *Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo.
- Lešić, Z. (1985) *Književnost i njena historija*, Sarajevo, Veselin Masleša.
- Mayer, H. (1981) *Autsajderi*, Zagreb, Biblioteka Teka.
- Milanović, B. (1977) *Kritičari o Ivi Andriću*, Sarajevo, Izdavačka djelatnost Svjetlost.
- Moya, P. M.L. i Hames-Garcia, M. R. (2000) *Reclaiming Identity*, Berkeley, University of California Press.
- Nemec, K. (2006) *Putovi pored znakova; portreti, poetike, identiteti*, Zagreb, Naklada Ljevak.
- Parekh, B. C. (2005) *Rethinking Multiculturalism*, Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Popović, R. (1976) *Kazivanja o Ivi Andriću*, Beograd, Sloboda.
- Rushdie, S. (1992) *Imaginary Homelands, Essays and Criticism, 1981 to 1991*, London, Penguin Books Ltd.
- Said, E. (1999) *Orijentalizam*, Zagreb, Konzor.
- Spivak, G. C., Landry, D., MacLean, G. (1996) *The Spivak Reader*, New York, Routledge.
- Stojanović, D. (2003) *Lepa bića Ive Andrića*, Novi Sad, Platoneum; Podgorica, Cid.
- Škvorc, B. (2003) *Ironija i roman. U Krležinim labirintima*, Zagreb, Naklada MD.
- Škvorc, B. (2005) *Australski Hrvati: mitovi i stvarnost*, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika.
- Škvorc, B. (2006a) Društveno djelovanje i pozicioniranje autora: ironija Krleže i ironija Andrića. U: Bošnjak B, Milanja C. (ur.), *Hrvatska književnost 20. stoljeća, različite ideje i funkcije književnosti*, Zagreb, Altagama, str. 199-230.
- Škvorc, B. (2006b) Stereotipi, multikulturalizam, nacija, naracija. U: Rem, G. i Zielinski, B. (ur.), *Modernitet druge polovice dvadesetog stoljeća, Ivan Slamnig - Boro Pavlović, Postmodernitet*, Osijek i Poznan, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu, str. 91-122.
- Vitezić, I. (1975) *Andrić i Krleža – za obrazloženije sudove o njihovoj identitetu*. Posebni otisak iz «Hrvatske revije», god. XXV., sv. 3, München – Barcelona.
- Vučković, R. (2002) *Andrić – historija i ličnost*, Beograd, Gutenbergova galaksija.
- Young, R. J.C. (2004) *White Mythologies - Writing History and the West*, Routledge,

London i New York (2. promijenjeno izdanje).

Citirani tekstovi

Andrić, I. (1963a) *Jelena, žena koje nema*, Zagreb, Mladost.

Andrić, I. (1963b) *Znakovi*, Zagreb, Mladost.

Andrić, I. (1963c) *Žeđ*, Zagreb, Mladost.

Andrić, I. (1963d) *Na Drini ćuprija*, Zagreb, Mladost.

Andrić, I. (1963e) *Nemirna godina*, Zagreb, Mladost.

Andrić, I. (1963f) *Prokleta avlija*, Zagreb, Mladost.

Andrić, I. (1963g) *Travnička kronika*, Zagreb, Mladost.

Andrić, I. (1981) *Sabrana dela*, Knjiga trinaesta, Umetnik i njegovo delo, Sarajevo, Svijetlost.

Carey, P. (2010) *Parrot and Olivier in America*, London, Faber and Faber.

Desai, K. (2006) *The Inheritance of Loss*, London, Penguin Books Ltd.

Hemon, A. (2004) *Čovjek bez prošlosti*, Zagreb, VBZ, preveo Luka Bekavac.

Hemon, A. (2009) *Projekt Lazarus*, Zagreb, VBZ, prevela Irena Žlof.

Jergović, M. (2000) *Historijska čitanka*, Zagreb – Sarajevo, Naklada ZORO.

Kiš, D. (2008) *Čas anatomije*, Sarajevo, Međunarodni centar za mir; Podgorica, Nova Knjiga; Zagreb, Zoro.

Martel, Y. (2009) *Life of Pi*, Edinburgh, Canongate Books.

Nikolaidis, A. (2003) *Mimesis*, Zagreb, Durieux.

Nikolaidis, A. (2006) *Sin*, Zagreb, Durieux.

Nikolaidis, A. (2009) *Dolazak*, Zagreb, Algoritam.

Štiks, I. (2007) *Elijahova stolica*, Zagreb, Fraktura.

Internetske stranice

Izvod iz intervjua s autorom pod naslovom Antički mit se ponovio u Sarajevu, Vjesnik, 22.8.2006. <http://www.vjesnik.hr/pdf/2006/08/22/36A36.PDF>

Izvod iz intervjua s autorom pod naslovom Na redu je New York, na internetskom portalu T-portal http://www.tportal.hr/kultura/knjizevnost/1225/igor_stiks.html

Izvod iz intervjua s autorom pod naslovom Podupro sam studente zbog generalnih humanističkih principa, objavljenome na internetskom portalu T-portal, <http://www.tportal.hr/kultura/knjizevnost/19123/Podupro-sam-studente-zbog-generalnih--humanistickih-principa.html>

Izvod iz intervjua s autorom pod naslovom U Bosni i na Balkanu bog više ne daje pojedince, postoje samo nacije i crkve, na internetskom portalu Metro portal, <http://www.metro-portal.hr/vijesti/metro-ekskluziv/u-bosni-i-na-balkanu-bog-vise-ne-daje-pojedince-postoje-samo-nacije-i-crkve>

Izvod iz intervjua s autorom, pod naslovom Literalni svijet konzervativnih hulja, na internetskom portalu H-alter, http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/literalni-svijet-konzervativnih-hulja#news_view

Boris Škvorc
Nebojša Lujanović

ON “IN BETWEEN WRITERS”: FROM IVO ANDRIĆ TO CONTEMPORARY WRITERS SQUEEZED BETWEEN TWO (OR MORE) LANGUAGES AND CULTURES

Summary

This article is an attempt to apply the theory of Ivo Andrić's positioning 'in between' the cultures and languages to the situation in contemporary literature in between the cultures in a space of South Slavic literatures. By opening the questioning of the constructed constructs in his texts and positioning, Andrić also opened the possibility of language games where others are put in a position to participate. With this intercultural anticipation he also opened the possibility for next generation of writers who were excluded from local corpus by being forced to leave Bosnia and Herzegovina during the war in early 1990's. These writers were put in transnational position where it is very difficult to subscribe them to one particular national corpus and to one particular tradition. By belonging to more than one corpus and more than one tradition writers such as Miljenko Jergović, Igor Štiks, Aleksandar Hemon, Dževad Karahasan and Andrej Nikolaidis are put in a position that is, in a sense, very similar to the position of British Indian writers. This is why in a conclusion of this text a number of quotes from Salman Rushdie is taken into consideration to describe better this phenomenon of 'dual belonging' and idea of imaginary homelands that are here and there and which are fictionalized by textual tactics as well as conquering of language(s).

Key words: *deconstructionist reading, The Other, social activity, space-in-between, not-belonging, postcolonial perspective, positioning in-between, narrative tactics.*